

Примусове припинення права власності

А. М. Горайнов,
здобувач кафедри цивільного права № 1
Національної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого

В данной статье автором исследуются основания, порядок и условия лишения права собственности в принудительном порядке. Автором дается определение понятия принуждения в гражданском праве и указывается перечень признаков, которые характеризуют принудительные способы лишения права собственности. В работе определяются критерии применения принуждения при лишении права собственности и дается их общая характеристика. Автором также делается попытка раздела на группы существующих оснований принудительного лишения права собственности.

The author investigates grounds, procedure, and conditions of forfeit of property right in compulsory order in the article. The author gives the definition for concept of compulsion in the Civil Law and provides the specification of features which characterize compulsory means of forfeit of property right. The work specifies criteria of application of compulsion in case of forfeiting property right and presents their general characteristics. The author also attempts to break down the existing grounds of compulsory termination of property right into separate groups.

Відносини власності є об'єктом всебічного аналізу як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Проблеми права власності досліджувалися такими вченими, як І. Дзера, І. Жилінкова, В. Луць, І. Спасибо-Фатеева, Ю. Червоний, Я. Шевченко та іншими. Більшість наукових праць присвячені розгляду таких питань, як поняття та зміст права власності; здійснення та обмеження права власності; спільна власність; захист права власності. Однак і на сьогодні майже не приділяється увага комплексному дослідженню підстав та порядку припинення права власності в цілому та умовам примусового позбавлення права власності.

Метою цієї статті є встановлення підстав припинення права власності в примусовому порядку, їх загальна характеристика та визначення критеріїв застосування примусу при позбавленні права власності.

Примус як засіб впливу на поведінку суб'єктів притаманний будь-якому суспільству. Усталеним є визначення поняття примусу як впливу одного суб'єкта на другого з метою спонукати його діяти (або утриматися від дій) усупереч власній волі. Головною метою застосування примусових заходів є стимулювання учасників суспільних відносин до належної поведінки, перешкоджання порушенням суб'єктивних прав та охоронюваних законом інтересів особи, усунення негативних наслідків правопорушень. Проблема примусу досліджується на загальнотеоретичному та філософському рівнях, а також у різних галузях права: кримінальному, адміністративному, процесуальному тощо. На жаль, у цивільному праві примус зазвичай пов'язуються лише із захистом цивільних прав та інтересів і цивільно-правовою відповідальністю. Більше того, однією з ознак примусу (державного, правового) найчастіше називають те, що він здійснюється як реакція на неправомірну поведінку. Так, зокрема, В. Яковлев,

Цивільне право та цивільний процес

досліджуючи співвідношення понять примусу, санкції та відповідальності в цивільному праві, зазначає, що примус як такої сам виступає як негативні наслідки за неналежну з точки зору права поведінку суб'єкта¹. Саме тому, – стверджує автор, – у цивільному праві примус має ослаблений характер внаслідок спрямованості цивільно-правового регулювання на правонаділення².

На нашу думку, цілком справедливою є критика такої позиції щодо характерних рис примусу³. Безсумнівно, що примусові засоби застосовуються до учасників цивільних відносин здебільшого у разі порушення положень актів цивільного законодавства та цивільно-правового договору, та як наслідок суб'єктивного цивільного права іншої особи. У сфері приватного права втручання держави у відносини суб'єктів зведена до необхідного мінімуму. Більшість цивільних відносин мають регулятивний характер, а засоби державного примусу виражаються в охоронювальних відносинах, кількість яких є незначною. Однак існують випадки, коли примус застосовується до особи й за відсутності її неправомірної поведінки. До них, зокрема, належать певні способи (підстави) припинення права власника на належне йому майно. Як зазначає С. Алексєєв, в обмеженому числі випадків міри правового примусу можуть застосовуватися й для вирішення державних завдань, які пов'язані з екстремальними соціальними умовами, – військовим станом, стихійними явищами (наприклад, реквізиція майна)⁴. Досліджуючи проблеми адміністративного примусу, Т. Коломієць виділяє дві підсистеми однорідних заходів адміністративного примусу в публічному праві України, а саме: заходи, пов'язані з протиправними діями, і заходи, застосування яких не пов'язане з такими діями. До останньої групи автор відносить такі, що пов'язані з надзвичайними ситуаціями та упереджувальні заходи⁵.

Не вдаючись до дискусії, визначимо державно-правовий примус через такі ознаки: здійснюється від імені держави лише уповноваженими компетентними органами і посадовими особами; має юридичний характер (ґрунтується на нормах права); є індивідуалізованим (персоніфікованим); є зовнішнім, твердим засобом впливу права, що має на меті змусити виконувати правові приписи закону; здійснюється в особливій процесуальній формі, встановленій юридичними нормами та у їх межах, – за допомогою спеціальних актів застосування⁶.

Право власності є найбільш широким за обсягом правомочностей власника, які становлять його зміст, речовим правом. Принцип свободи власності в широкому значенні виражається у тому, що власникові належать права володіння,

¹ Яковлев В.Ф. Гражданско-правовой метод регулирования общественных отношений. – 2-е изд., доп. – М.: Статут, 2006. – С. 146–147.

² Там же. – С. 150.

³ Шевчук О.М. Засоби державного примусу у правовій системі України: Навч. посіб. – О.: «Астро-принт», 2005. – С. 49.

⁴ Алексєєв С.С. Общая теория права: Учеб. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ТК Велби, Изд-во «Проспект», 2008. – С. 193–194.

⁵ Коломієць Т. Адміністративний примус у публічному праві як новітній інститут системи права України // Право України. – 2005. – № 10. – С. 5.

⁶ Скакун О.Ф. Теорія держави і права (енциклопедичний курс): Підруч. – Х.: Еспада, 2006. – С. 637. До ознак державно-правового примусу О.Ф. Скакун відносить також таку: виступає як засіб виправлення, перевиховання.

користування та розпорядження своїм майном, які він здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб. Усім власникам забезпечуються рівні умови здійснення своїх прав, а держава не втручається у їх здійснення. Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності чи обмежений у його здійсненні. Отже, одним із проявів цього принципу є самостійне та вільне визначення власником юридичної долі майна, що йому належить. За власним бажанням власник може припинити своє право власності на річ шляхом її знищення, відчуження на користь іншої особи за відплатним чи безвідплатним договором або відмови від права власності. Однак у чинному цивільному законодавстві України закріплені також випадки примусового позбавлення власника його права на майно.

Право власності припиняється в примусовому порядку у разі: припинення права власності на майно, яке за законом не може належати цій особі; викупу пам'яток історії та культури; викупу земельної ділянки у зв'язку із суспільною необхідністю; викупу нерухомого майна у зв'язку з викупом з метою суспільної необхідності земельної ділянки, на якій воно розміщене; звернення стягнення на майно за зобов'язаннями власника; реквізиції; конфіскації.

Особливе місце серед підстав припинення права власності посідає знищення майна, оскільки воно може здійснюватися як самим власником, так й іншими особами. В останньому випадку право власності також припиняється незалежно від волі власника, тобто примусово. Однак з огляду на те, що при знищенні припиняється існування самої речі та право власності втрачається без переходу до іншої особи, цей спосіб припинення права власності залишиться поза увагою в нашому дослідженні.

Крім того, законом можуть встановлюватися й інші підстави примусового припинення права власності. Наприклад, у ст. 143 Земельного кодексу України (далі – ЗК України) визначено підстави для примусового припинення прав на земельну ділянку. Так, примусове припинення прав на земельну ділянку здійснюється у судовому порядку у разі: використання земельної ділянки не за цільовим призначенням; неусунення допущених порушень законодавства (забруднення земель радіоактивними і хімічними речовинами, відходами, стічними водами, забруднення земель бактеріально-паразитичними і карантинно-шкідливими організмами, засмічення земель забороненими рослинами, пошкодження і знищення родючого шару ґрунту, об'єктів інженерної інфраструктури меліоративних систем, порушення встановленого режиму використання земель, що особливо охороняються, а також використання земель способами, які завдають шкоду здоров'ю населення) в терміни, встановлені вказівками спеціально уповноважених органів виконавчої влади з питань земельних ресурсів; конфіскації земельної ділянки; викупу (вилучення) земельної ділянки з мотивів суспільної необхідності та для суспільних потреб; примусового звернення стягнень на земельну ділянку за зобов'язаннями власника цієї земельної ділянки; невідчуження земельної ділянки іноземними особами та особами без громадянства у встановлений строк у випадках, визначених цим Кодексом.

Для того, щоб відповісти на запитання – чи відповідає правове регулювання відносин власності в Україні Європейським стандартам, необхідно проаналізувати положення чинного ЦК України та Європейської конвенції про захист прав

Цивільне право та цивільний процес

людини та основоположних свобод, яка набрала чинність в Україні 14 вересня 1997 року. В статті 1 Протоколу цієї Конвенції зазначено, що ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права. Проте попередні положення у жодному разі не обмежують право держави вводити в дію такі закони, які вона вважає за необхідне, щоб здійснювати контроль за користуванням майном відповідно до загальних інтересів або для забезпечення сплати податків чи інших зборів або штрафів. Отже, як зазначає О. Дзера, дія принципу непорушності права власності не є абсолютною⁷. С. Погрібний вказує, що міжнародно-правові документи визначають дві підстави обмеження (а саме – позбавлення проти волі власника) права власності. Перша з них – формальна. Вона полягає в тому, що будь-який випадок позбавлення права власності проти волі його суб'єкта має бути передбачений законом. Друга підстава – матеріальна. В законі може бути передбачена тільки така підстава позбавлення власника його права, яка зумовлена превалюючими інтересами суспільства⁸.

У статті 321 ЦК України закріплені загальні засади права власності. Так, по-перше, право власності є непорушним і ніхто не може бути протиправно позбавлений цього права чи обмежений у його здійсненні. По-друге, особа може бути позбавлена права власності або обмежена у його здійсненні лише у випадках і в порядку, встановлених законом. І, по-третє, примусове відчуження об'єктів права власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього та повного відшкодування їх вартості, крім випадків, встановлених ч. 2 ст. 353 цього Кодексу. Отже, положення чинного ЦК України повністю відповідають європейським стандартам.

Всі перелічені в законі підстави мають подвійну природу. З одного боку, у зазначених випадках власник втрачає права володіння, користування та розпорядження майном. З другого, – в той же час право власності на майно виникає у іншої особи – суб'єкта публічного права, який здійснює владні функції. Однак справедливим є зауваження Д. Меєра, що примусове відібрання у власника його майна велінням державної влади є таким способом припинення права власності, при якому, з точки зору цивільного права, основне значення має не набуття майна державою, а втрата його приватною особою⁹. Головною метою примусового позбавлення власника права на річ є саме припинення його права власності на цю річ, а не залучення державою чи територіальною громадою у власність.

Примусові способи позбавлення права власності характеризуються тими самими ознаками, що й державний чи правовий примус.

По-перше, рішення про позбавлення права власності приймається відповідним органом, уповноваженим на це державою. Однак виникає питання щодо

⁷ Дзера А.В. Институт права собственности по новому гражданскому законодательству Украины и европейские стандарты по охране права собственности // Альманах цивилистики: Сб. ст. – Вып. 1 / Под ред. Р.А. Майданика. – К.: Всеукраинская ассоциация издателей «Правова єдність», 2008. – С. 190.

⁸ Погрібний С.О. Механізм та принципи регулювання договірних відносин в цивільному праві України. – К.: Правова єдність, 2009. – С. 234.

⁹ Мейер Д.И. Русское гражданское право: В 2 ч. / По испр. и доп. 8-му изд., 1902. – 2-е изд., испр. – М.: Статут, 2000. – С. 430.

суб'єктів застосування примусу до власника майна. У зв'язку з тим, що припинення права власності відбувається всупереч волі власника, задля унеможливлення зловживань в законі або інших актах законодавства має бути чітко визначено органи, які уповноважуються державою здійснювати процедуру примусового вилучення майна. Неприпустимою є ситуація щодо невизначеності у законі (ст. 353 ЦК України) органу, до компетенції якого належить прийняття рішення про реквізицію майна у разі стихійного лиха, аварії, епідемії, епізоотії та за інших надзвичайних обставин.

По-друге, безперечно, умови та порядок примусового припинення права власності мають визначатися тільки в законі. При цьому перелік примусових підстав позбавлення права власності не підлягає розширеному тлумаченню, тобто є вичерпним. Саме у такій спосіб можна гарантувати принцип непорушності права власності. До речі, на відміну від ЦК України, в якому не має прямого розмежування підстав припинення права власності на добровільні та примусові, в ЦК РФ випадки примусового вилучення майна у власника виділяються окремо. Виходячи з формулювання норми пункту 2 ст. 235 ЦК РФ, можна зробити висновок, що перелік примусових підстав припинення права власності є вичерпним, а отже, навіть іншими законами він не може доповнюватися.

На нашу думку, така конструкція норми, що регулює припинення права власності, є цілком логічною та виправданою, оскільки примусовий викуп чи вилучення майна у власника обмежує основоположний принцип непорушності права власності. Для того, щоб уникнути будь-яких спроб щодо розширення цього переліку, доцільно було б й у ЦК України – основному акті цивільного законодавства, також закріпити всі підстави примусового припинення права власності.

По-третє, будь-який спосіб примусового позбавлення права власності завжди спрямований до конкретної особи, тобто є персоналізованим.

По-четверте, усталеним в науці цивільного права є визначення примусових підстав припинення права власності як таких, при яких право власності припиняється у особи незалежно від її волі. Отже, власник може тільки вплинути на розмір компенсації (викупну ціну), яка встановлюється за домовленістю з ним. Щодо питання припинення права власності на майно власник змушений підкоритися такому припису. Припинення права власності здійснюється відповідним уповноваженим органом.

І останнє, припинення права власності в примусовому порядку здійснюється на підставі рішення суду або іншого акта правозастосування уповноваженого органу.

Всі підстави примусового припинення права власності можна поділити на дві групи: 1) відплатні (викуп) – ті, за якими особі відшкодовується вартість речі, право власності на яку припиняється; 2) безвідплатні (вилучення) – ті, за якими власник позбавляється речі без жодної компенсації. До першої групи належать випадки, коли припинення права власності на майно відбувається на користь суспільних інтересів, для збереження особливо цінних видів майна або для усунення наслідків надзвичайних обставин. Безперечно, нині не можна погодитися з тим, що всемогутність держави як носія ідеї загального блага дає їй право не лише на власність окремої особи, а й навіть на її вище благо – життя.

Цивільне право та цивільний процес

Якщо для здійснення цієї ідеї необхідне майно громадянина, то держава може його відібрати, навіть без будь-якої винагороди¹⁰. Друга група є санкціями за протиправну поведінку.

Таким чином, можна стверджувати, що застосування примусу при припиненні права власності здійснюється за різними критеріями: неналежне (безгосподарне) утримання або нецільове використання особливо цінних об'єктів (пам'яток історії та культури, земельних ділянок); суспільні інтереси (потреби) (земельні ділянки та відповідно нерухоме майно, яке розташоване на них); санкція за правопорушення (конфіскація майна, звернення стягнення на майно); локалізація наслідків надзвичайних ситуацій (реквізиція) тощо.

¹⁰ *Мейер Д.И.* Русское гражданское право: В 2 ч. / По испр. и доп. 8-му изд., 1902. – 2-е изд., испр. – М.: Статут, 2000. – С. 430.